

چاپ سنگی نظامی ۱۸۴۸ و دیگر کتاب‌های سنگی قاجاری

نویسنده: ب. و. رابینسون / Robinson
مترجم: سید محمد حسین مرعشی

THE TEHRAN NIZAMI of & 1848 OTHER LITHOGRAPHED BOOKS ,B. W.
Robinson, formerly Victoria and Albert Museum, London

شهرتی که آثار هنری دوره قاجار در دهه گذشته در بازار هنر یافته است، در تاریخ این بازار همانندی ندارد. بیست سال پیش نقاشی‌های آبرنگ قاجاری ده پوند یا کمتر قیمت داشت و قلمدان‌های لاک‌ی کمتر از نصف آن می‌ارزید. امروزه قیمت این اشیاء به هزاران و دهها هزار پوند بالغ می‌شود، اما این، یکی از رشته‌های هنری قاجاری است.

زنفلدر / Senfelder چاپ سنگی را در سال ۱۷۹۸ در آلمان اختراع کرد و در ۱۸۴۰ به عنوان آسان‌ترین و ارزان‌ترین و مؤثرترین روش چاپ متون کلاسیک شعر و داستان‌های عامیانه در ایران تشخیص داده شد. خط فارسی به سادگی قابل تطبیق با حروف چاپ نبود. با آن که در زمان عباس میرزا، سال ۱۸۱۶ تلاش‌های بی‌حاصلی در این زمینه انجام گرفت.

روش چاپ سنگی عبارت است از نوشتن یا رسم روی سطح سنگی که بدین منظور تهیه شده باشد. شیوه معمول آن بدین طریق بوده که ابتدا کاتب چیره‌دستی با استفاده از موادی چرب یا مرکب مخصوص به نام توشه / Tusche متن را روی سنگ می‌نوشت و نوشته یا تصویر به شکل برجسته روی سنگ حکاکی می‌شد. بدین طریق متن به تعداد زیاد تکثیر می‌شد. هر چند چاپ تصاویر رنگی از توانایی چاپ

فارسی خارج بود، نقاشی‌های خطی / drawing-line می‌توانست با متن چاپ شود و گاهی اوقات بعداً با دست رنگ‌آمیزی شود. تعداد قابل توجهی از این کتاب‌های مصور که کیفیت آن با گذشت زمان بهتر شده است، تقریباً از سال ۱۸۴۵ تا قرن حاضر در شهرهای تهران و تبریز به چاپ رسیده است. همزمان با چاپ این کتاب‌ها، در دهلی، بمبئی و لکهنو نیز متون کلاسیک فارسی گاه با تصاویری از هنرمندانی چون علی اکبر که تصاویر زیبای شاهنامه بمبئی (۱۸۴۹) را رسم کرده به چاپ می‌رسید.

شیوه تصویرسازی در دوران محمدشاه (۴۸ - ۱۸۳۴) در آغاز، طبعاً دنباله‌رو شیوه‌های رایج لاکه و رنگ و روغن بود، اما بر اساس محدودیت‌هایی فن چاپ، نقاشی خطی تقریباً عبارت بود از سایه‌زدن به اضافه هاشور حصیری یا نقطه‌کاری. ابوالحسن خان غفاری (که بعدها صنایع‌الملک خوانده شد) در اواسط سال ۱۸۴۰ بدین کار پرداخت. او با ساخت شش جلد نسخه خطی ماندگار از هزار و یکشب که در کتابخانه سلطنتی گلستان نگهداری می‌شود و شامل بیش از هزار صفحه نقاشی مینیاتور برگرفته از طرح‌های او گاه به دست خود او (میان سال‌های ۵۵ - ۱۸۵۳) است به تنهایی برای یک نسل معیاری برای مصورسازی کتاب‌های خطی و چاپ سنگی بر جای گذارد.

به نظر می‌رسد در دهه نخست تاریخ چاپ سنگی یعنی ۵۵ - ۱۸۴۵ م برجسته‌ترین چهره، علی قلی خوبی است که در فن قدیمی نقاشی خطی کار می‌کرد.

اما بعدها شیوه پیچیده‌تری به رهبری میرزا حسن اصفهانی که پسر میرزا سعید نقاش دربار و تحت نفوذ ابوالحسن خان غفاری بود به وجود آمد. تاریخ چاپ سنگی کتاب‌های مصور سراسر آکنده از نام‌آورترین هنرمندان بلندنظر و چهره‌نگاران طبیعت‌گرای ماهری است که کتاب‌های تاریخی و ادبی را به وجود آورده‌اند. آنها داستان‌های عامیانه را با ساده‌ترین و بیش پا افتاده‌ترین تصاویر در کتاب‌هایی با جلد‌های کاغذی و کوچک، اغلب در کمتر از هشت صفحه مصور می‌سازند.

تا آنجا که من به یاد دارم تنها یک مقاله در زبان‌های اروپایی درباره این کتاب‌های مصور وجود دارد. استاد ایرج افشار و دیگر صاحب‌نظران ایرانی، این مقاله با ارزش را به فارسی [ترجمه و] منتشر ساخته‌اند. این مقاله، نگارگری عامیانه ایرانی / Iran'd populaire Imagerie'L نام دارد که اثر پرفسور هانری ماسه / Massé Henri در مجله هنرهای آسیایی / Asiatic Arts (ش ۷، ۱۹۶۰)، ص ۱۷۸ - ۱۶۳ است. در این مقاله، هانری ماسه به طور خلاصه چگونگی پیشرفت چاپ سنگی مصور را دنبال کرده و آن را به این شکل طبقه‌بندی کرده است: الف) تصاویری که با آثار کلاسیک آمده‌اند. ب) تصاویری که همراه با متون ادبی عامیانه چاپ شده‌اند و پاره‌ای از آنها کوچک و کم اهمیت‌اند. ج) تصاویر مذهبی که اغلب آنها مربوط به واقعه کربلاست.

هانری ماسه در قسمت دوم بیشتر به سنت‌های عامیانه و مشاهده زندگی روزمره و آداب و رسوم مردم می‌پردازد. این مقاله بر اساس مجموعه با ارزش مدرسه زبان‌های شرقی / Langues des écoles Orientales نگاشته شده است. چنانکه خوانندگان این کتاب، علاقه‌مند به دست‌یابی به مجموعه وسیع‌تری باشند می‌توانند به بخش نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی شرقی کتابخانه بریتانیا (موزه

بریتانیای سابق) مراجعه کنند (نک. ضمیمه ش ۲). بهترین راه برای نشان دادن تصویری از جذابیت طبیعی این تصاویر، با وجود ارتباط اندک و غرورآمیز آنها با مینیاتورهای معاصر، در قالب یک مقاله کوتاه، به نظر می‌رسد بهتر باشد کتابی را برگزینیم که تا حد ممکن برای این مورد نمونه باشد. بدین منظور نسخه‌ای از خمسه نظامی را انتخاب کردم که در سال ۱۹۶۴ در تهران خریداری کرده‌ام.

تصویرگر این کتاب علی‌قلی خویی است که در میان هنرمندانی که استعداد خود را وقف کتاب‌های سنگی کرده‌اند نه فقط پیشگام، بلکه پرکارترین نیز هست. در طی سال‌های ۱۸۴۵ تا ۱۸۵۷ امضای او در حداقل شش کتاب دیده می‌شود. به جز این شش جلد، هشت مورد دیگر نیز وجود دارد که شاید به دلایل سبک‌شناختی بتوان با اطمینان به او نسبت داد (نک. ضمیمه ۲) نقاشی‌های او تا پیش از متأثر شدن از روش ابوالحسن خان غفاری، به سبک معاصر قاجار بود. با این همه، علی‌قلی به سبکی قدیمی‌تر که ریشه‌های آن به دوران فتحعلی‌شاه تعلق داشت متکی بود. در نگاره‌هایی که پادشاهان قاجار را با تخت و تاج‌های حجیم و بی‌روح نشان می‌دهد گرایش به خشکی، سختی و سلسله مراتب دیده می‌شود و معمولاً لباس‌ها شباهتی به لباس‌های معمول در اروپا مانند کت فراک و سلوار ندارد که از زمان محمدشاه در ایران عمومیت بیشتری یافت. تصاویر علی‌قلی، با وجود محدودیت‌های تکنیکی و سادگی اصول چشم‌انداز و منظره (که در نقاشی‌های خطی بیش از نقاشی‌های مینیاتور و رنگ روغن جلب نظر می‌کند) معمولاً جذاب و چشمگیر است. سی و هشت تصویر از او باقی است (نک. ضمیمه ۱) که اکثر آنها (از جمله تصاویر هفت گنبد بهرام) به سبک نسخه‌های دست‌نویس ضمیمه نظامی عهد تیموری و صفوی ترسیم شده‌اند.

درعین حال، علی‌قلی کار خود را به تصاویر تکراری که برای متن خمسه نظامی لازم بود محدود نکرده است، بدین گونه که در انجامه هفت پیکر فضا با ترسیم ترکیبی از مراحل مختلف فرایند چاپ سنگی احاطه شده است (تصویر شماره ۱). در تصویر یاد شده، آماده‌سازی سنگ را تحت نظارت مالک آن که با لذت قلیان می‌کشد مشاهده می‌کنیم. ساختن مرکب و تقطیر آن و طرز دستگاه چاپ نیز مشغول به کار است. مردی با چهره‌ای خندان با پاهای برهنه‌اش آن را به حرکت در می‌آورد. دمپایی‌های او درست روبه‌روی او در کف اتاق قرار دارند. علاوه بر این تصاویر، همه سرفصل‌ها و دو جاشیه هر صفحه شعر، با نقش و نگار تزیین شده است. طراحی پرندگان و گل‌ها در قسمتی از صفحه که در متن کتاب نوشته نشده است، یادآور تصاویری است که در دوران معاصر بر روی قلمدان‌ها و قاب آینه‌ها کار شده است (تصویر ش ۲).

شگفت‌آورترین ویژگی این کتاب، گستردگی و تنوع نقاشی‌هایی است که در فضاهای مثلث شکل ترسیم شده است که در وسط حاشیه خارجی هر صفحه با تغییر جهت دادن به زاویه نوشته‌های موربی که در ستون حاشیه‌ای نوشته شده به وجود آمده است. هر کس با نسخه‌های خطی شعر فارسی قرون پیشین آشنایی داشته باشد، با این فن برخورد داشته است. کتاب یاد شده بالغ بر ۳۳۰ صفحه است و هر یک از مثلث‌ها به شکلی متفاوت از بقیه طراحی شده است (به استثنای چند صفحه که حاشیه آن پیچک‌های گلپوته‌ای دارد و یا صفحاتی که شامل نقش‌هایی است که در متن توضیح داده شده است (تصویر ش ۳، ۴). همه این سه گوش‌ها طراحی خاص خود را داراست و در مخزن الاسرار تقریباً همه تصاویر حیوانات است.

برخی از آنها موجودات خیالی [نقاشی] دنیای قزوینی هستند. در خسرو و شیرین، صورت‌های منطقه البروج (برج‌های دوازده‌گانه) و تعداد قابل توجهی نیز تصاویر دیو و غول در لابه‌لای آنها دیده می‌شود. در لیلی و مجنون، حیوانات و پرندگان به طور پرآکنده دیده می‌شوند که حشرات و پرندگان به آن تنوع بخشیده است. نقاشی‌های دیو و غول در هفت‌پیکر نیز دیده می‌شوند. که گاه با تصویری ناگهانی از انسان یا بنا آمده‌اند و سرانجام در اسکندرنامه علی قلی به اوج خود رسیده است. در این تصویرها اروپاییانی دیده می‌شوند با کلاه سیلندری که روی بالکن‌های عمارت‌هایی ایستاده‌اند که در اوایل قاجار به آنها کلاه فرنگی گفته می‌شد. فرشتگان در لابه‌لای شاخه‌های درختان مشاهده می‌شوند و تصویرهایی تخیلی از کشتی‌های اروپایی رسم شده است. به ویژه کشتی نجار که پره‌های آن مانند چرخ گاری کشیده شده و برای جابه‌جایی روی آب از آن استفاده می‌شود و انسان‌هایی که به شکل مورچه و ملخ تصویر شده‌اند. کاریکاتورهایی از قشرهای مختلف مردم از جمله حاج میرزا آغاسی، وزیر سالخورده و فاسد محمدشاه و هیولاهای نامتجانسی که بعضی از آنها به شکلی جالب توجه تصویرگر احساس شرارت و نشاط است که جالب‌ترین و حیرت‌آورترین نقش‌هایی است که تا آن زمان به قلم او ترسیم شده است. باید پذیرفت که علی‌قلی روحیه شاد و بی‌خیال خود را در کتاب‌های بعدی به شکلی از دست داده است. برای نمونه کارهای او در شاهنامه بزرگ سال ۱۸۵۰م کاری کاملاً معقول و عامه‌پسند است. اما در خمسه نظامی که باید نخستین کار بزرگ سفارشی او باشد، انسان حس می‌کند که احساس مسئولیت، شوخ‌طبعی و قدرت تخیل او در مقابل فن‌آوری جدید به کلی رنگ باخته است. از دلایل این امر شاید نوع کار اوست که به سفارش ناشر انجام گرفته است. شاید هم او به سادگی احساساتش را پس زده باشد.

به هر حال، کارهای او در خمسه نظامی به عنوان بهترین و منحصر بفردترین کار در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی برجای مانده است و می‌توان با اطمینان اظهار داشت که علی‌قلی در کنار معاصران با اعتبار خود که در حاشیه دربار کار می‌کردند موقعیت چندان مناسبی نداشته است.

اطلاع از کم و کیف این گونه کتاب‌های مصور، این که چگونه افرادی به دنبال مینیاتور می‌رفته‌اند و آیا سرمشق و راهنمایی داشته‌اند و یا هرگز به نقاشی رنگی یا رنگ و روغن نیز پرداخته‌اند، مسلماً موضوع جالب توجهی است. می‌دانیم که آثار مصطفی ترکیبی از نقاشی لاک‌ی و رنگ و روغن و کتاب‌های مصور بود، اما او نسبت به بقیه جدیدتر و باید او را استثنا دانست. چرا نام خوانساری (منسوب به دهکده‌ای نزدیک اصفهان) در این کار بسیار دیده می‌شود؟ به پرسش‌هایی از این دست احتمالاً باید محققان ایرانی پاسخ دهند. اسناد مربوط به آنها و اسنادی که نشان‌دهنده نسبت‌ها و ارتباط‌هاست در تهران و تبریز در انتظار پژوهشگران است. در هر حال هنر تصویرگری که در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی در قرن نوزدهم به وجود آمد تقریباً در حوزه‌ای خارج از گستره هنرهای ترسیمی است که تحت نظر دربار قاجار قرار داشته است و مجموعه‌داران متوسط و معمولی توانسته‌اند نمونه‌های اصلی آنها را تهیه کنند.

ویژگی‌های خمسه نظامی تهران ۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۸ م

قطع رحلی (۲۰*۳۳ سانتیمتر)، ۳۳۰ صفحه، خط نستعلیق، قسمت اصلی در ۴ ستون ۲۳ سطری (هر صفحه)، حاشیه مورب، در ۲ ستون ۴۴ خطی (هر صفحه)، کاتب علی اصغر تفرشی. چاپ بنگاه (صناعت‌کاری) عالی شأن محمدرضا. سرفصل شعر تزیین شده است:

ص ۲	مخزن الاسرار
ص ۳۰	خسرو و شیرین
ص ۱۵۸	هفت‌پیکر
ص ۲۱۶	اسکندرنامه (۱)
ص ۲۸۹	اسکندرنامه (۲)

(- صفحات در کتاب شماره‌گذاری نشده است).

۳۸ تصویر از علی‌قلی خوبی که در کنار اشعار آمده‌اند:

ص ۱۳	نوشیروان و جغدها در ده ویرانه (رقم‌دار)
ص ۱۷	فریدون و غزال
ص ۱۹	زاهد در میخانه
ص ۴۰	نشان دادن تصویر خسرو به شیرین
ص ۴۳	خسرو پنهانی آب‌تی کردن شیرین را تماشا می‌کند
ص ۴۸	به شکار رفتن خسرو و شیرین
ص ۵۱	خسرو و شیرین نشسته بر تخت، گوش به داستان سپرده‌اند
ص ۵۵	نبرد خسرو با بهرام چوبین (رقم‌دار)
ص ۶۶	فرهاد در برابر خسرو
ص ۶۹	دیدار شیرین و فرهاد در کوه بیستون
ص ۷۵	خسرو در کنار شکر اصفهانی
ص ۷۹	خسرو در قصر شیرین
ص ۸۸	خسرو سرگرم رقص و موسیقی
ص ۹۳	تندی خسرو با دایه شیرین
ص ۱۰۰	کشته‌شدن خسرو
ص ۱۲۰	دیدار مجنون با پدرش (تصویر ش ۳)
ص ۱۲۵	سرزنش کردن مجنون، قبیله نوفل را
ص ۱۲۶	جنگ در قبیله
ص ۱۳۱	مجنون خبر ازدواج لیلی را از شترسوار بیگانه می‌شنود

ص ۱۳۵	مجنون کنار حیوانات در بیابان
ص ۱۴۱	ملاقات سلیم و مجنون
ص ۱۴۵	خوش آمدگویی سلم بغدادی به مجنون
ص ۱۵۰	لیلی و مجنون با حال نزار دست در دست
ص ۱۷۳	گرز بهرام، ضربه شاهانه
ص ۱۷۹	بهرام گور و شاهزادگان در قصر سیاه‌پوشان
ص ۱۸۵	بهرام گور و شاهزادگان در قصر زردپوشان
ص ۱۸۸	بهرام گور و شاهزادگان در قصر سبزپوشان
ص ۱۹۱	بهرام گور و شاهزادگان در قصر قرمزپوشان
ص ۱۹۵	بهرام گور و شاهزادگان در قصر آبی‌پوشان
ص ۲۰۰	بهرام گور و شاهزادگان در قصر چوب‌صندل
ص ۲۰۴	بهرام گور و شاهزادگان در قصر سفیدپوشان
ص ۲۰۹	بهرام گور و چوپانی که سگش را به دار آویخته
ص ۲۳۰	نبرد اسکندر و زنگی (رقم‌دار) (تصویر ش ۴)
ص ۲۴۱	اسکندر در حال حمله به داریوش در حال افتادن
ص ۲۷۴	نبرد اسکندر و روس‌ها
ص ۲۷۸	کمند انداختن اسکندر برای پهلوان روسی (رقم‌دار)
ص ۲۸۵	خضر در حال نوشیدن آب حیات، همراه با اسب
ص ۳۲۱	بسته شدن راه یاجوج و ماجوج با دیوار اسکندر

علاوه بر موارد بالا تصویری از ترتیب چاپ سنگی در صفحه ۲۱۵ وجود دارد و در اکثر صفحات نیز در وسط حاشیه‌ها در فضایی مثلثی شکل تصویری خیالی نقش گردیده است.